

Signum contemplationis *Geschiedenis en vernieuwing van de liturgie bij de kartuizers*

Kartuizers: verleden en heden

De orde van de kartuizers is al meer dan twee eeuwen van het huidige Nederlandse grondgebied verdwenen. Het laatste kartuizerklooster in wat nu Nederland is, was dat van Roermond, dat in 1783 werd opgeheven. Toch heeft de orde een zekere bekendheid behouden, ondermeer door het bekende boekje *Het witte paradijs* van de katholieke literator Pieter van der Meer de Walcheren, voor het eerst verschenen in 1929 en daarna nog vier maal herdrukt, laatstelijk in 1965. Bekendheid aan het kartuizerleven gaven ook de boeken van de onder verschillende pseudoniemen (Benoît du Moustier, Prins Jesus' Minstreef) publicerende Nederlandse kartuizer dom Benoît Lambres, zoals *Een boek over kartuizers* (1924), *Uit koor en kluis* (1937) en *Kartuizers* (1947). Ten slotte kreeg de orde na de Tweede Wereldoorlog opnieuw bekendheid door het ijveren van de in 1946 door onder andere de kartuizerkenner mr. H.J.J. Scholtens, burgemeester van Beverwijk, opgerichte stichting Dionysius de Kartuizer, die gelden verzamelde voor de bouw van een kartuis in Nederland. Men had al een terrein op het oog in de gemeente Tubbergen in Overijssel. Om verschillende redenen kwam het niet tot de stichting van een Nederlandse kartuis, en in 1971 besloot het generaal kapittel van de kartuizers definitief af te zien van een vestiging in Nederland.¹

Voor de oorsprong van de kartuizers moeten we terug naar de elfde eeuw en naar de figuur van de uit Keulen afkomstige sint Bruno, die magister was aan de kathedrale school van Reims.² Bruno was betrokken bij de strijd tegen de corrupte, door simonie aan zijn ambt gekomen aartsbisschop van Reims Manasses I van Gournay, van wie de uitspraak is overgeleverd: 'Reims zou een leuk bisdom zijn, als ik er maar niet telkens de mis hoefde te lezen'. Toen Manasses mede door ingrijpen van een pauselijk gezant van de zetel van Reims verdreven was, leek Bruno de aangewezen opvolger te zijn. Op dit beslissende punt van zijn leven gekomen, maakte Bruno echter een radicale keuze: hij koos voor de eenzaamheid. Het moment van die keuze heeft hij later beschreven in een brief aan zijn Reimse mede-

kanunnik Raoul. Tijdens een gesprek in de tuin van een vriend overwogen zij de valse verleidingen en vergankelijke rijkdommen van de wereld en daartegenover de vreugden van de eeuwige glorie. 'Brandend van goddelijke liefde' besloten zij het eeuwige te gaan zoeken, door in de leerschool van de Heilige Geest de 'philosophia divina' te gaan beoefenen.

Kort na 1080 vervoegde Bruno zich bij Robert van Molesme, de stichter van de cisterciënsers. Die wees hem een plaats in de streek van Sèche-Fontaine, ten zuid-oosten van Troyes. Korte tijd leidde Bruno daar met twee gezellen een kluzenaarsleven. Maar de eenzaamheid werd al spoedig bedreigd door mensen die de vroegere magister en kanselier van Reims om raad kwamen vragen. Daarom besloot Bruno nog verder naar het zuiden te trekken. In 1084 wees bisschop Hugo van Grenoble hem met zes vrienden een eenzame plaats in het dal van 'la Chartreuse' of 'Cartusia'. De orde die uit de daar gevestigde kluzenaarsgemeenschap zou ontstaan, dankt aan die plaats de naam kartuizers.

Bruno en zijn gezellen leidden er een leven dat een combinatie probeerde te zijn van eremitisch en koinobitisch monachisme, dus een monastiek leven met kluzenaars- én met gemeenschapselementen. De levenswijze van de eerste gemeenschap van kluzenaars in Chartreuse vormt nog steeds de basis voor het kartuizerleven zoals dat momenteel geleid wordt.

Ieder bewoonde een eigen cella rond een kloostergang of claustrium. In die cella woonde, werkte, bad, sloep en at de monnik. Slechts voor bepaalde getijden kwamen zij in de kloosterkerk samen; alleen op zon- en feestdagen baden zij het hele officie samen in de kerk en namen zij ook de maaltijden gezamenlijk in de refectie. Het ideaal van de kartuizers was en is dat van een leven in stilte en inkeer, een 'otium negotiosum', een bedrijvig nietsdoen, een leegzijn dat door Gods liefde gevuld wordt.

In 1090 werd Bruno's verblijf in de eenzaamheid verbroken. Zijn oud-leerling paus Urbanus II vroeg hem met grote aandring hem als adviseur te komen bijstaan, en Bruno vertrok naar Italië. Daar bleef zijn verlangen naar de eenzaamheid echter zo sterk aan hem trekken, dat de paus hem toestond in 1091 of 1092 in de streek van La Torre in Calabrië een tweede kluzenaarsgemeenschap te stichten, de nu nog bestaande kartuis van Serra San Bruno. In die gemeenschap bleef Bruno tot hij op 6 oktober 1101 overleed.

Het was de vijfde prior van de gemeenschap van Chartreuse, Guigo I (1083-1136), die in 1127 de leefgewoonten van de kluzenaars in de *Consuetudines domus Cartusiae* vastlegde.

Deze leefregel werd door andere gemeenschappen overgenomen en in 1133 door paus Innocentius II goedgekeurd, en zo groeide langzaam een nieuwe orde. De kluzenaarsgemeenschappen stelden zich in 1141 samen onder het gezag van een generaal kapittel, dat bestond uit alle zittende prioren en vroeger jaarlijks, momenteel tweejaarlijks, op de vijfde zondag van Pasen vergaderde. Voor de organisatiestructuur oriënteerde de jonge orde zich duidelijk op de cisterciënsers, die ook het generaal kapittel als hoogste gezagsinstantie in de orde kennen. In 1147 zochten de monialen van de oude abdij van Prébayon aansluiting bij de orde, zodat er ook een vrouwelijke tak, die van de kartuizerinnen, ontstond.

Tegen het eind van de twaalfde eeuw kenden de kartuizers al 36 nieuwe stichtingen. De grootste expansie van de orde vond plaats in de veertiende eeuw; in die eeuw kwamen maar liefst 105 stichtingen tot stand. Daarbij waren ook de eerste vestigingen in de Nederlanden, te beginnen met de kartuis van Herne in Brabant, die in 1314 gesticht werd. De eerste kartuis in de Noordelijke Nederlanden was die van Monnikhuizen bij Arnhem, gesticht rond 1335 en in 1343 als 'domus Gelrie', het Gelderse huis, in de orde opgenomen. In de late Middeleeuwen waren er op huidig Nederlands grondgebied kartuizen in of bij Arnhem, Geertruidenberg, Roermond, Utrecht, Amsterdam, Zierikzee, Vught, Delft en Kampen. Van deze huizen overleefde alleen dat in Roermond de woelingen van de Reformatie en de Opstand tegen Spanje. Het bleef bestaan tot de verlichte Oostenrijkse keizer Joseph II in 1783 een einde maakte aan alle beschouwende kloosters, en dus ook aan de kartuis van Roermond, toen behorend tot de Oostenrijkse Nederlanden.³

Momenteel telt de orde nog 24 huizen, waarvan achttien voor kartuizers en zes voor kartuizerinnen. De meeste van deze huizen liggen in Frankrijk (zes), Spanje (zes) en Italië (vijf), en telkens één huis ligt in Portugal, Zwitserland, Slovenië, Duitsland en Engeland. De twee jongste stichtingen zijn die in de staat Vermont in de Verenigde Staten, gesticht in de jaren vijftig, en die in Brazilië, die nog geen tien jaar geleden, in 1984, tot stand is gekomen. De orde telt momenteel ongeveer vijfhonderd leden, waarvan vierhonderd mannelijke en honderd vrouwelijke.

Het ideaal van de kartuizers vindt sinds enkele jaren ook navolging in een nieuwe kloosterfamilie, die van de monniken en monialen van Bethlehem en van de Tenhemelopneming van Maria. In 1981 erkende het generaal kapittel van de kartuizers het geestelijk vaderschap van sint Bruno over deze jonge en snel groeiende gemeenschappen, die al zo'n twintig huizen bewonen en een sterke aantrekkingskracht uitoefenen op jonge mensen, onder wie veel intellectuelen. Deze nieuwe monastieke beweging, nog geen twintig jaar oud, telt al bijna evenveel leden als de kartuizerorde zelf. Of de gemeenschappen op de lange duur voldoende vitaliteit zullen behouden, zal de geschiedenis nog moeten uitwijzen.⁴

Romeinse ritus en 'Sonderritus'

Ik wil u nu meenemen op een kleine verkenningstocht door de geschiedenis van de kartuizerliturgie. Wat we zojuist over de geschiedenis van de orde gehoord hebben, zal ons daarbij van pas komen. We hebben bij onze historische verkenning al vernomen dat de heilige Bruno zich voor de vormgeving van zijn monastieke ideaal oriënteerde bij andere monastieke experimenten, met name bij dat van de eerste cisterciënsers onder leiding van Robertus van Molesme. Die oriëntatie zal ook van belang zijn voor enkele bijzonderheden in de kartuizerliturgie.

Uiteraard vierden de eerste kluzenaarsgemeenschappen van sint Bruno de liturgie van de Romeinse ritus. Maar binnen die ritus waren in de Middeleeuwen verschillende varianten of accenten mogelijk. Met name binnen de oude kloosterordes kwamen deze varianten of accenten tot ontplooiing en groeiden zij uit tot eigen ritussen binnen de Romeinse ritus (het Duits heeft daarvoor de term 'Sonderritus'). Dat was het geval binnen de oude 'ordo monasticus', die de Regel van Benedictus volgde en die vanaf de elfde eeuw in Europa werd gedomineerd door de abdij van Cluny, maar ook bij de nieuwe kloosterordes die ontstonden. Dat geldt zowel voor de nieuwe monastieke gemeenschappen, zoals cisterciënsers, kartuizers en camaldulenzen, als voor de bedelordes, zoals franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijner-eremieten, en voor de nieuwe canonieke ordes, zoals norbertijnen en kruisheren.

De ordes oriënteerden zich daarbij op elkaars voorbeeld. Eenmaal opgenomen in het leven van een orde ging de liturgische ritus vervol-

gens een bepaalde ontwikkeling doormaken. Gevolg daarvan was dat een ritus die was overgenomen van een andere orde, zich na verloop van tijd van zijn voorbeeld ging onderscheiden. De ontwikkelingen in de liturgie binnen verschillende ordes waren immers niet steeds identiek. De eigen spiritualiteit, de eigen accenten in de vormgeving van het religieuze leven brachten doorgaans ook eigen accenten in de liturgie met zich mee.

Door deze eigen ontwikkelingen gingen de ritussen in de verschillende ordes zich ook meer onderscheiden van de Romeinse ritus als zodanig. Dit onderscheid betekende overigens niet altijd een grote verwijdering van het oorspronkelijke Romeinse model. Ook de Romeinse ritus zelf maakte immers in de Middeleeuwen en daarna een ontwikkeling door, zeker tot aan de uniformering na het Concilie van Trente, en niet alle elementen uit die ontwikkeling werden door de ordesliturgieën overgenomen. Zo kon dus ook de situatie gaan ontstaan dat in de ritus van een bepaalde orde de Romeinse liturgie als het ware in een oudere, en soms zuiverder, vorm bewaard bleef. Dat geeft aan sommige ordesritussen een wat archaisch, of - als het bewust nagestreefd wordt - archaïserend karakter.

De wortels van de kartuizerliturgie

De voorgaande algemene uiteenzetting over de verhouding tussen de ritus van een orde en de Romeinse ritus was nodig om het ontstaan van de kartuizerliturgie met haar eigen karaktertrekken te kunnen begrijpen. We hebben al gezegd dat Bruno zich door het monastieke experiment van de cisterciënsers heeft laten inspireren. Op de liturgie van de kartuizers heeft dat een beslissend stempel gedrukt, dat we het best als monastiek én als sober kunnen karakteriseren. Die twee hoeven namelijk niet altijd identiek te zijn, zoals de latere ontwikkeling bij Cluny, die door Bernardus van Clairvaux in de twaalfde eeuw zo zwaar onder kritiek werd gesteld, laat zien.

Voor de vroegste misliturgie van de kartuizers is de afhankelijkheid van monastieke voorbeelden grondig onderzocht door dom Paul Tiro, monnik van de benedictijnenabdij van Fontgombault. In zijn in 1981 gepubliceerde studie *Un 'Ordo Missae' monastique*⁵ toont hij op grond van studie van de oudste handschriften aan, dat de oorspronkelijke ordo missae van de kartuizers dezelfde was als die van de cisterciënsers, en dat deze weer dezelfde was als de monastieke

'ordo missae' die in het midden van de elfde eeuw vorm kreeg in de abdij van Cluny in Bourgondië, toen zonder twijfel het belangrijkste klooster in Europa.

Het inzicht dat de kartuizerliturgie in elk geval voor de ordo missae afhankelijk is van Cluny, corrigeert het beeld dat tot voor kort overheersend was in de literatuur en dat teruggaat op het boek *De vita cartusiana* van de Franse kartuizer Pierre Cousturier alias Petrus Sutor uit 1522. Deze beweerde namelijk dat de kartuizers hun liturgische boeken aan de bisschopskerk van Lyon hadden ontleend. Lange tijd heeft men op grond daarvan gemeend dat de eigenaardigheden van de kartuizerliturgie terug te voeren zouden zijn op eigenaardigheden van de lokale ritus van Lyon.

Het probleem is nu dat we over die lokale ritus van Lyon in de elfde eeuw buitengewoon slecht ingelicht worden door de spaarzaam bewaarde liturgische handschriften uit die tijd. Maar eerdere studies van de kartuizers dom Amand Degand en dom Benoît Lambres⁶ plaatsten al vraagtekens bij de traditie die de kartuizerliturgie van de lokale ritus van Lyon afhankelijk achtte. Zij wezen in de richting van het aan het aartsbisdom Vienne onderhorige bisdom Grenoble, het bisdom waarin de eerste kartuizergemeenschap gesticht werd. Dom Lambres, die vooral de ontwikkeling van de zang bij de kartuizers heeft bestudeerd, ontdekte dat de responsories en alleluia's op de zondagen na Pinksteren in het missaal en het graduale van de kartuizers zowel qua tekst als qua melodie niet overeenkomen met die in het graduale van Lyon, maar wel met die in dat van Vienne en Grenoble.

Wat de ontdekkingen van de genoemde onderzoekers in elk geval duidelijk maken, is dat de liturgie van de kartuizers niet op één enkel oermodel is terug te voeren. Er hebben verschillende liturgische tradities ingewerkt op het ontstaan van de eigen ritus der kartuizers. Voor de misliturgie lijkt al gezegd te kunnen worden dat het ordinarium van monastieke aard is - de 'ordo missae' van Cluny-Cîteaux - en het proprium van lokale aard - de gezangen die in het bisdom Grenoble in gebruik waren -. Zo beschouwd is de kartuizerliturgie een mengvorm van een ordesritus en een lokale ritus.

Maar we moeten met nog meer invloeden rekening houden. We hebben tot nu toe alleen nog maar gesproken over de misliturgie, maar in de monastieke dagorde van de kartuizers was het getijdengebed zo mogelijk van nog meer belang, zeker in de eerste eeuw van

de orde, tot ongeveer 1220, toen de kartuizers nog alleen op zon- en feestdagen de eucharistie vierden. De vroegste geschiedenis van het getijdengebed bij de kartuizers is nauwgezet onderzocht door de Duitse liturgiewetenschapper Hansjakob Becker, inmiddels hoogleraar aan de faculteit voor katholieke theologie van de universiteit van Mainz. Zijn studies, en met name zijn dissertatie over de responsories in het antifonale van de kartuizers, hebben duidelijk gemaakt dat we voor het ontstaan van het getijdengebed bij de kartuizers met nog meer invloeden rekening moeten houden.⁷

Becker heeft aannemelijk gemaakt dat het getijdengebed bij de kartuizers in de eerste halve eeuw van de orde geënt was op het getijdengebed zoals dat door seculiere en reguliere kanunniken gebeden werd. Het had dus aanvankelijk een canonicaal karakter en heeft pas later een monastiek karakter gekregen. Dat is ook alleszins begrijpelijk, want van de eerste kluizenaars in de gemeenschap van de Chartreuse was er vrijwel zeker niet één al langere tijd monnik geweest. Maar wel waren er minstens vier gewezen kanunniken onder de eerste zeven kartuizers, namelijk Bruno zelf en zijn gezelschap Landuinus, die beiden kanunniken van het kathedrale kapittel van Reims waren geweest, en Stephanus van Bourg en Stephanus van Die, die beiden reguliere kanunniken van Saint-Rufus waren geweest. Het getijdengebed vormde het hart van hun leven in de Chartreuse; de monniken zullen daarmee terstond begonnen zijn en zijn daarbij, zoals voor de hand ligt, teruggevallen op de vorm van het getijdengebed die zij uit hun kanunnikenverleden kenden.⁸

In enkele decennia heeft het officie bij de kartuizers echter een aanzienlijke verandering doorgemaakt. De vijfde prior van de Chartreuse, Guigo I, die rond 1127 de gewoonten van de kluizenaarsgemeenschap optekent in de *Consuetudines domus Cartusiae*, merkt in de proloog op dat de monniken bij het bidden van de psalmen grotendeels overeenstemmen met andere monniken.⁹ Hij bedoelt daarmee dat de verdeling van de psalmen over de week die is welke in de Regel van Benedictus wordt aangegeven. Het getijdengebed had toen, nauwelijks een halve eeuw na de stichting van het klooster, dus al een overwegend monastiek karakter gekregen. Becker acht het alleszins waarschijnlijk dat reeds de eerste generatie van kartuizers onder leiding van Bruno zelf aan die monastieke aanpassing van het officie is begonnen.

Die aanpassing heeft echter niet bestaan in het klakkeloos overne-

men van het officie van bijvoorbeeld Cluny of Cîteaux. Het kartuizerofficie is een officie met een heel eigen karakter, een eigen creatie, die uit bestaande voorbeelden werd gecompileerd op grond van criteria die specifiek waren voor het kartuizerideaal. Vooral in de selectie van de antifonen, die genomen zijn uit monastieke, canonicaal en lokale voorbeelden en ook uit bronnen die nog niet achterhaald zijn, komt het eigen karakter van de kartuizerliturgie naar voren. Belangrijkste criterium bij die selectie was wat we maar biblicisme of met dom Lambres 'bijbels exclusivisme' zullen noemen. De kartuizers hebben in hun officie alleen antifonen opgenomen die uit de Schrift komen. Slechts voor enkele eerbiedwaardige composities wilden zij een uitzondering maken, met name voor de O-antifonen van de advent.

Dit bijbels exclusivisme werkte ook elders door in het officie van de kartuizers. Zo wezen zij aanvankelijk ook alle hymnen en sequenties af die geen bijbelse tekst hadden, ook daar weer met een uitzondering voor de lofzang *Te Deum*. In 1143 werd het principe van het bijbels exclusivisme voor de hymnen wat opgerekt en werden ook de oudste en meest eerbiedwaardige niet-bijbelse hymnen tot het officie van de orde toegelaten, de zogenaamde ambrosiaanse hymnen, zo genoemd omdat ze worden toegeschreven aan de kerkvader Ambrosius van Milaan. In de loop der eeuwen werden ook nog wel andere hymnen toegelaten, maar uiteindelijk is het repertoire aan hymnen bij de kartuizers altijd heel beperkt gebleven.

Dit laatste heeft met een tweede criterium bij de samenstelling van het kartuizerofficie te maken: de eenvoud. Het officie moest eenvoudig, doorzichtig, helder, nuchter, logisch en samenhangend zijn. Daarvoor waren verschillende redenen. Om te beginnen waren de kartuizergemeenschappen altijd klein: ze bestonden uit twaalf of hooguit 24 koormonniken. Deze voerden het hele officie samen uit; de kartuizers kenden nooit een gespecialiseerde schola en al zeker geen solozang. Zij kenden alleen twee cantores die de zang in de beide koorhelften leidden. De zang in het officie was zang van de gemeenschap. En dat vroeg om eenvoud.

Er was nog een tweede reden voor de eenvoud en het bijbels exclusivisme in de kartuizerliturgie. Koorboeken waren schaars in de kartuizen en de liturgische gezangen moesten grotendeels uit het hoofd geleerd worden. Ook later, toen de kartuizers zich door het materiële welvaren van hun kloosters en door de uitvinding van de boek-

drukunst meer koorboeken konden permitteren, hielden ze er toch aan vast dat de monniken het zangrepertoire grotendeels van buiten moesten kennen, vooral omdat zij dachten dat dat een grotere ingetogenheid bevorderde. Maar dit van buiten kennen was alleen mogelijk als de gezangen eenvoudig waren. En voor het memoriseren van de teksten was het al een grote hulp dat deze uitsluitend uit de Heilige Schrift kwamen. Overigens besteedden de kartuizers ook wel grote zorg aan het instuderen van de liturgische gezangen. Al in de twaalfde eeuw, bij Guigo I, vinden we vermeld dat de kartuizers een verplichte zangrepetitie hadden, de zogenaamde *recordatio*, op de vooravond van alle zondagen en van alle feesten met twaalf lessen in de metten.¹⁰ Dat betekende dat zij toen al ruim tachtig zangrepetities per jaar hadden, iets waar menige koordirigent tegenwoordig nog niet van durft te dromen.

Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata

In 1688 werden de kartuizers bij de goedkeuring van een nieuwe versie van hun statuten, de *Nova collectio statutorum*, door paus Innocentius XI geveleid met de spreuk: 'Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata'. De kartuizers zouden nooit een hervorming nodig gehad hebben, omdat de ernst van het monastieke leven er nooit misvormd of verslapt was geweest. Ofschoon ook de geschiedenis van de kartuizers niet zonder lichte inzinkingen is geweest, bevat de spreuk toch een kern van waarheid. Doorheen heel de geschiedenis van de Westerse Kerk is de kartuizerorde steeds een toonbeeld geweest van zuivere beschouwelijkheid en van standvastigheid in het monastieke ideaal.

Ook voor de liturgie van de kartuizers mag de spreuk van paus Innocentius een zekere aanspraak op geldigheid maken.

Ofschoon er in de loop der eeuwen wel zekere aanpassingen hebben plaatsgevonden, zijn de kartuizers over het algemeen steeds wars geweest van liturgische toevoegingen en vernieuwingen. Gevolg daarvan is dat er binnen de familie van de Romeinse liturgie waarschijnlijk geen enkele 'Sonderritus' is die zo zuiver het karakter van de beginperiode heeft bewaard als juist de ritus van de kartuizers. De achtergrond hiervan mag m.i. ook weer gezocht worden in hun streven naar monastieke eenvoud. De meeste toevoegingen en vernieuwingen die in de Middeleeuwen en ook nog na Trente in de Ro-

meinse liturgie plaatsvonden, betekenden een inbreuk op die eenvoud. Ze vertroebelden het zicht op de helderheid, de doorzichtigheid, de soberheid, die juist het grote kenmerk vormt van de Romeinse liturgie. En daarom werden ze door de kartuizers afgewezen.

De liturgievernieuwing van na het Tweede Vaticaans Concilie streeft een terugkeer naar die helderheid en soberheid na. En opmerkelijk is nu dat een aantal elementen die bijvoorbeeld in het vernieuwde Romeins missaal of in het nieuwe getijdengebed (*Liturgia horarum*) teruggekeerd zijn, bij de kartuizers eigenlijk nooit verdwenen zijn geweest. Zij hebben, op een aantal uitzonderingen na, het authentieke karakter van de Romeinse liturgie op een zuivere wijze bewaard. Voor de kartuizers viel er dus in zeker opzicht na het Tweede Vaticaans Concilie minder te vernieuwen dan voor de Romeinse liturgie als zodanig of voor de andere ordesritussen, voor zover die nog bestaan.

Enkele van die eigenheden uit de kartuizerliturgie, die haar in elk geval tot aan de liturgievernieuwing van na Vaticanum II onderscheiden van de Romeinse liturgie, wil ik hier de revue laten laten, zonder overigens volledig te willen zijn. Ik vat de eigen kenmerken van de kartuizerliturgie in tien punten samen. Zo nu en dan zal ik erbij vermelden hoe het met die eigenheden gesteld is in de huidige ritus van de kartuizers.

Om te beginnen zijn de kartuizers steeds sober geweest in het aantal van de liturgische officianten. Een subdiaken hebben zij nooit gekend.¹¹ Het epistel in de mis werd (en wordt nog steeds) door een van de monniken gelezen, die daarvoor uit het koor naar de ambo kwam. Gewoonlijk was dat de procurator, zeg maar de econoom van het klooster, die ook, komend uit de koorbanken, assisteerde bij het wieroken. Ook de diaken zat bij het begin van de mis gewoon in het koor en voegde zich pas bij de priester aan de ambo als hij het evangelie ging lezen. Hij droeg (en draagt) nooit een dalmatiek, maar gewoon zijn witte wollen kovel. Ging hij het evangelie lezen, of liever zingen, dan bekleedde de priester hem met de stola. En zo is het gebleven in de kartuizerliturgie, ook in hun nieuwe ordo missae van 1981. Aan officianten kent men verder alleen nog de kaarsdragers, die op zon- en feestdagen samen met de diaken, die dan ook een kaars draagt, tijdens de consecratie rond het altaar komen staan.

Een tweede eigenaardigheid van de kartuizerliturgie is dat de gewone vorm van misviering daar altijd de conventsmis is gebleven. Anders dan de Romeinse liturgie, anders ook dan de ritussen van andere ordes, zijn de kartuizers altijd terughoudend geweest ten aanzien van de stille of private missen. Aanvankelijk waren zij zelfs, als men dat zo mag noemen, sober in het vieren van de eucharistie zelf. Dat gebeurde in de eerste halve eeuw van de orde namelijk alleen op zon- en feestdagen, een situatie die ook de Regel van Benedictus lijkt te veronderstellen. Guigo I zegt daarover in de *Consuetudines*: 'wij zingen hier maar zelden de mis, omdat onze belangrijkste toeleg en onze roeping is om vrij te zijn voor de stilte en de eenzaamheid van de cel'¹². Rond 1150 werd echter al op zo'n tweehonderd dagen per jaar de heilige mis gevierd, en vanaf 1222 kennen ook de kartuizers een dagelijkse heilige mis. We hebben eerder gezien dat de kartuizers zich voor de liturgie oriënteerden op monastieke voorbeelden. Welnu, de beroemde abdij van Cluny kende in de elfde eeuw al de praktijk van twee gezongen missen per dag. Bij de kartuizers is dat altijd hoge uitzondering gebleven. Ook gaf men in Cluny al in de elfde eeuw toestemming aan de priesters om een eigen stille mis te lezen. De kartuizers zijn daar pas na het jaar 1200 toe overgegaan. En tot 1952 is het aan de kartuizermonniken verboden gebleven om op de hoogfeesten van Pasen, Pinksteren en Kerstmis, evenals op Witte Donderdag, een stille mis te lezen. Op die dagen moest alle aandacht uitgaan naar de conventsmis.

Op de derde plaats hebben de kartuizers eigen tradities gekend, en kennen zij die nog, in de liturgische houdingen. Zo zijn zij steeds spaarzaam gebleven met het knielen. De priester knielt tijdens de heilige mis in het geheel niet, ook niet na de consecratie of voor de communie. In plaats van te knielen maakt hij een diepe buiging. De achtergrond van deze eigenaardigheid ligt wellicht in het feit dat de kartuizers aanvankelijk alleen op zon- en feestdagen de mis vierden. En het is een oud-kerkelijke traditie, ondermeer terug te vinden bij Tertullianus en in het Concilie van Nicea (325), dat christenen op zondag niet knielen. Want de zondag is de dag van de verrijzenis, en dan moeten wij ons lichaam verheffen. Als de hernieuwde statuten van de kartuizers uit 1975 de uitzonderingssituaties aangeven waarin wel geknield wordt, verwijzen zij nadrukkelijk naar de 'zeer oude gewoonte om op grote feesten niet te knielen bij het bidden'.¹³ Geknield wordt er door de kartuizers eigenlijk alleen bij het stille gebed

voor de getijden, bij de voorbeden en de collecta in het officie en bij het 'Deo gratias' aan het slot van de kleine uurtjes. In de mis knielen de monniken vlak voor de consecratie¹⁴, en op de weekdays gedurende de veertigdagentijd ook tijdens de oraties (op de aansporing van de diaken: 'flectamus genua').

Verder hebben de kartuizers twee oude gebedshoudingen trouw bewaard. Dat is op de eerste plaats de klassieke orantehouding, met licht geheven gestrekte armen. De priester houdt die houding gedurende vrijwel het gehele canongebed aan. Het missaal van de kartuizers beschrijft die houding met een verwijzing naar de gekruisigde Heer: 'manibus modo crucifixi extensis', terwijl de rubrieken van het Romeins missaal daar alleen spreken van 'manibus extensis'. Een tweede klassieke gebedshouding die de kartuizers in ere hebben gehouden, is de prostratie, het zich uit eerbied plat ter aarde werpen. De kartuizermonniken nemen die houding, ook nu nog, aan tijdens de consecratie. Zij strekken zich dan, enigszins op hun zij, uit op hun kovel, het hoofd licht geheven en rustend op hun armen of ellebogen.¹⁵ De prostratie tijdens de consecratie is gedurende de Middeleeuwen meer verbreid geweest in de Romeinse liturgie, maar heeft zich niet algemeen doorgezet.¹⁶ De prostratie is nu - buiten de kartuizerritus - alleen nog bewaard gebleven in de liturgie van Goede Vrijdag en in de wijdingsliturgie.

Een vierde eigenaardigheid van de kartuizerliturgie is de sobere vormgeving van de openingsritus en de slotritus van de mis. Deze zijn ook in de klassieke Romeinse liturgie zeer eenvoudig geweest, zodat alle aandacht uitging naar de twee hoofdbestanddelen van de mis: de woorddienst en de eucharistische dienst. Maar in de Middeleeuwen kregen opening en slot van de mis in de Romeinse ritus een steeds rijkere vormgeving. De kartuizers hebben daar niet aan meegedaan. Zij hebben nooit voetgebeden en ook nooit de psalm 'Iudica' (psalm 42) gekend bij de opgang naar het altaar, en voor het Confiteor gebruiken zij een betrekkelijk korte formulering. Bij de slotritus kennen zij geen zegen en hebben zij ook nooit het zogenaamde slotevangelie of postevangelium gelezen, de proloog van het Johannesevangelie, die in de Late Middeleeuwen vanuit de private devotie in de Romeinse liturgie is binnengeslopen en daar tot in de jaren zestig van onze eeuw heeft standgehouden. Bij de kartuizers eindigde de mis vroeger eenvoudig met het 'Ite missa est' en volgens het nieuwe missaal van 1981 met het 'Benedicamus Domino', waarna de

priester nog het stille gebed 'Placeat' leest, een gebed dat ook in de Romeinse liturgie al in de negende eeuw bij de altaarkus gebeden werd.

Een vijfde kenmerk van de kartuizerliturgie sluit bij het vorige aan. De kartuizers hebben niet de vele stille priestergebeden overgenomen die in de Middeleeuwen de misritus zijn gaan overwoekeren. Zij kenden niet de apologiegebeden, dat wil zeggen de persoonlijke belijdenissen van schuld en onwaardigheid, die de celebrant in de Romeinse liturgie in stilte en in de ik-vorm bad. Zij kenden ook niet de herhaling van Confiteor en Misereatur vóór de communie, die in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw vanuit de ziekencommunie in de misritus was binnengeslopen. Evenmin kenden de kartuizers stille gebeden bij de ablutie of reiniging van de kelk. Aan stille priestergebeden kenden zij, behalve het reeds genoemde Placeat, eigenlijk alleen een kort offerandegebed en een kort communicagebed en een eigen gebed bij de vermenging van water en wijn ('De latere Domini nostri Iesu Christi exivit Sanguis et aqua in remissionem peccatorum'). Op deze wijze hebben de kartuizers de soberheid en vooral ook het gemeenschapskarakter van de klassieke Romeinse liturgie beter bewaard dan bijvoorbeeld de ordo missae van Pius V dat deed.

We zijn aan het zesde kenmerk toe: de kartuizers hebben altijd weinig processies gekend. Guigo wees in de twaalfde eeuw zelfs alle processies af, omdat ze niet te rijmen waren met de 'eremitica gravitas'.¹⁷ Zelfs de oude processies op Palmzondag en op Maria Lichtmis namen de kartuizers niet over. Pas vanaf de zestiende eeuw zijn toch vijf processies bij de kartuizers ingeburgerd geraakt, namelijk die op Sacramentsdag en het octaaf daarvan, op Maria Tenhemelopneming, op Maria Onbevlekt Ontvangen en op de eerste van de kruisdagen. In de Grande Chartreuse vond verder nog een processie plaats bij gelegenheid van het generaal kapittel.

Een zevende eigenheid van de kartuizerliturgie heeft betrekking op de lezingen in het officie. De kartuizers kennen een lectio continua, een voortgezette lezing, van de gehele Heilige Schrift, met name in de lezingen van de metten. Daarbij wordt gelezen uit een grote koorbijbel. In de vernieuwde statuten van 1975 is aangegeven in welke maand met welke bijbelboeken begonnen moet worden en ook hoe de verdeling tussen Schriftlezingen en lezingen uit de kerkvaders is bij dagen met drie lezingen, dagen met negen lezingen en

dagen met twaalf lezingen in de nocturnen van de metten. De verdeling is nu dusdanig dat verspreid over drie jaar vrijwel alle boeken van de Heilige Schrift integraal in de liturgie gelezen worden.¹⁸ Men vermoedt dat deze lectio continua van de Schrift in de metten bij de kartuizers ontstaan is ter vervanging van de refterlezing. In andere kloosterordes is het gebruikelijk dat de Heilige Schrift integraal gelezen wordt tijdens de maaltijden in de refter. Maar de kartuizers gebruiken de maaltijden alleen op zon- en feestdagen gezamenlijk in de refter. Op de andere dagen eten zij in de volstreckte eenzaamheid van hun kluis. De Schriftlezing die zij daardoor missen, ontvangen zij nu in de metten.

Ook voor de vaderlezingen in de metten hadden de kartuizers een eigen lectionarium, dat aan de hand van enkele vroege handschriften door R. Etaix in 1962 is bestudeerd. Hij concludeerde dat het lectionarium van de kartuizers op geen enkel bestaand voorbeeld teruggaat, maar een volstrekt eigen creatie van de orde is. Vermoed kan worden dat Guigo I, die een groot kenner van de kerkvaders was, in deze creatie de belangrijkste hand heeft gehad. Kenmerkend voor het kartuizerlectionarium is de terugkeer naar authentieke teksten van de grote kerkvaders, vooral van Augustinus en verder van Gregorius de Grote, Leo de Grote, Hiëronymus, Ambrosius en Johannes Chrysostomus. Lezingen van latere schrijvers werden vermeden.¹⁹ In dat opzicht vormt het nieuwe lectionarium dat bij de kartuizers in de maak is, een breuk met de traditie: het neemt ook lezingen van jongere geestelijke schrijvers op.

Een achtste kenmerk van de liturgie van de kartuizers is dat zij altijd de preces, de voorbeden voor de noden van Kerk en wereld, in het getijdengebed hebben behouden. Het gebruik van voorbeden in het officie kwam van Cluny, maar is daar zelf in onbruik geraakt. De kartuizers hebben het steeds in ere gehouden. Eerst door het vernieuwde getijdengebed, de Liturgia horarum van 1971, zijn de voorbeden ook weer in de Romeinse liturgie in het officie teruggekeerd. Een negende kenmerk van de kartuizerliturgie is de sobere liturgische kalender. Volgens dom Lambres, die de oude kalender in 1957 samen met dom Hourlier heeft uitgegeven, is de kartuizerkalender ten allen tijde wellicht de soberste van de Westerse Kerk geweest.²⁰ Dat geldt ook nog voor de nieuwe kalender, die in de vernieuwde statuten van 1975 is opgenomen.²¹ De kartuizers hebben betrekkelijk weinig eigen feesten in hun kalender opgenomen, omdat die af-

breuk zouden doen aan het kluizenaarskarakter van hun leven. Op feestdagen wordt immers de eenzaamheid doorbroken: de kartuizers bidden dan het hele officie samen in de kerk, gebruiken de maaltijden samen in de refter en kunnen een gezamenlijke recreatie hebben. Ook daarin hebben zij zich weer de beperking van de monastieke soberheid opgelegd. Dit betekent overigens niet dat de kartuizers nooit nieuwe liturgische feesten hebben opgenomen. Maar vooral in de Late Middeleeuwen, toen veel nieuwe feesten ontstonden, zijn de kartuizers in het opnemen van die feesten zeer terughoudend geweest. Namen zij een nieuwe feestdag over, dan werd daarvoor overigens geen nieuw officie gemaakt maar werd teruggegrepen op een bestaand officie. Zo werden voor het nieuwe feest van Maria Onbevlekt Ontvangen de teksten gebruikt van het oudere feest van Maria Geboorte.²²

De tiende en laatste eigenaardigheid van de kartuizerliturgie lijkt met dat beginsel van monastieke soberheid op gespannen voet te staan. Zij betreft namelijk de verdubbeling van het officie. Naast het gewone liturgische officie dat de kartuizers deels in de kerk, deels in hun eigen kluis bidden, kennen ze namelijk ook nog het Maria-officie. Voorafgaand aan de uren van het gewone officie bidden de kartuizers in hun cel de uren van het votiefficie van Onze Lieve Vrouw. Bij lauden en completen wordt de volgorde omgedraaid: daar volgt het Mariaofficie op het gewone officie. Dit gebruik is tot op vandaag blijven bestaan.²³ Een andere verdubbeling is echter verdwenen: vroeger, dat wil zeggen vanaf 1337, baden de priestermonniken namelijk na de prime van het Mariaofficie in hun cel ook nog het proprium van de votiefmis van Onze Lieve Vrouw, zonder eucharistisch offer, zonder canon, zonder consecratie en zonder communie, dus in de vorm van een 'missa sicca' of 'houten mis'.²⁴ Deze laatste liturgische merkwaardigheid is bij de vernieuwing van de liturgie na het Tweede Vaticaans Concilie afgeschaft.

Prudente vernieuwing

En met die laatste opmerking zijn we bij het laatste onderdeel van onze verkenning van de kartuizerliturgie terecht gekomen: de vernieuwing na het Tweede Vaticaans Concilie. In nummer 4 van de constitutie over de heilige liturgie verklaart het concilie, 'dat de heilige moeder de Kerk alle wettig erkende ritussen als gelijkgerechtigd en als even eerbiedwaardig beschouwt en dat zij voor de toekomst

wil, dat deze behouden en in alle opzichten bevorderd worden; en het wenst, dat zij, waar dit mogelijk is, op verantwoorde wijze in heel hun omvang volgens de geest van een gezonde traditie worden herzien en, overeenkomstig de huidige omstandigheden en behoeften, met nieuwe levenskracht worden uitgerust'.²⁵

Deze woorden vormen het uitgangspunt voor de voorzichtige vernieuwing van de liturgie die bij de kartuizers heeft plaatsgevonden. Het concilie erkent de gelijkgerechtigdheid van alle wettig erkende ritussen, dus ook van de ordesritussen. De kartuizers hadden zich desgewenst daarop kunnen beroepen en van verdere aanpassingen kunnen afzien. Dat hebben zij echter niet gewild. Vanuit het bewustzijn van katholiciteit hebben zij, samen met de hele Kerk, na het concilie ook hun eigen ritus willen vernieuwen. Het tweejaarlijkse generaal kapittel van de orde formuleerde daartoe in 1967 de uitgangspunten, die we met Hansjakob Becker wellicht het best als volgt kunnen samenvatten: zo Romeins als nodig, zo cartusiaans als mogelijk.²⁶ D.w.z. zij wilden herkenbaar zijn als ritus binnen de Romeinse liturgie, maar tegelijk ook zo veel mogelijk van de eigen liturgische traditie waarborgen. In dat laatste streven werden de kartuizers door paus Paulus VI nadrukkelijk gesteund. Deze pleitte in een brief aan de prior-generaal van 18 april 1971 voor een ordesliturgie die aangepast was aan het kluizenaarsleven van de kartuizers.²⁷ Overigens was een deel van de aanpassingen die de Romeinse liturgie na het concilie moest ondergaan, bij de kartuizers overbodig. Uit het voorgaande is immers wel voldoende duidelijk geworden dat zij de soberheid en doorzichtigheid van de Romeinse liturgie, waar de liturgievernieuwing na het concilie naar zocht terug te keren, voor een belangrijk deel behouden hadden.

De grondbeginselen voor de liturgische ordening bij de kartuizers zijn te vinden in de vernieuwde statuten, de *Statuta Renovata*, die in 1975 door het generaal kapittel werden aangenomen. Daar vinden we om te beginnen de fundamentele keuze vastgelegd voor het Latijn als liturgische taal en voor het Gregoriaans als liturgische zang. Ten aanzien van het laatste stellen de statuten vast: 'Ordo noster cantum gregorianum agnoscit ut Liturgiae suae proprium'.²⁸ En ten aanzien van de taal wordt zorgvuldig vastgelegd in welke gevallen de landstaal (*lingua vernacula*) gebruikt kan worden, namelijk voor de voorbeden (*oratio universalis*), voor de lezingen in metten en heilige mis, voor vieringen die buiten het convent plaatsvinden (hetgeen

een zeldzaamheid is bij kartuizers), voor ziekenzalving en viaticum, voor de vergeving van de weekbeurten, voor riten van het kartuizerleven zoals de inkleding, voor gebeden die niet tot de strikte liturgie behoren zoals gebeden in de refter of het kapittel en voor gebeden die eigen zijn voor de broeders. En de statuten stellen vervolgens kernachtig vast: 'Pro ceteris, lingua latina utimur' - voor het overige gebruiken we de Latijnse taal.²⁹ Dit betekent dat de kartuizers de liturgie van mis en getijden, met uitzondering dus van lezingen en voorbeden, in het Latijn vieren.

Voor de volledigheid moet ik erbij zeggen dat het generaal kapittel van 1989 meer ruimte heeft gegeven voor het gebruik van de landstaal in de psalmodie tijdens het officie, maar deze psalmodie moet dan wel 'modo cartusiano' gebeden worden. Wat dit in de praktijk betekent, is mij nog niet duidelijk.

De kartuizers zijn op geduldige maar doeltreffende wijze hun liturgische boeken gaan herzien. In 1979 kwam het diurnale, het boek voor het dagofficie, gereed; in 1981 het nieuwe kartuizermisaal en in 1983 het nieuwe nocturnale, het boek voor het nachtofficie. Aan het lectionarium voor de metten wordt gewerkt. Daar doen zich vooral twee nieuwigheden voor: naar het voorbeeld van het nieuwe Romeinse brevier worden ook lezingen van jongere geestelijke schrijvers, dus van niet-kerkvaders, opgenomen én de lezingen worden in de landstaal vertaald. Dat laatste betekent overigens dat een gedrukte uitgave van het kartuizerlectionarium zo goed als onmogelijk is geworden, vooral voor die landen waar slechts één kartuis bestaat.³⁰ Aan de herziening van het graduale wordt nog gewerkt. Enkele monniken maken momenteel studie van de oudste handschriften met muzieknotatie om tot een kritische herziening van de gezangen te kunnen komen, op de wijze waarop Solesmes dat voor het Gregoriaans heeft gedaan.³¹

Belangrijk voor het officie is vooral dat de verdeling van de psalmen over de week dezelfde is gebleven en dat ook de antifonen en de responsories dezelfde zijn gebleven. Dat betekent dat de kartuizers uit hun grote koorpsalteria kunnen blijven zingen en dus ook nog altijd de verdeling van de psalmen kennen die de Regel van Benedictus aangeeft. Maar ook betekent het dat hun antifonale, dat u eerder als een grootse liturgische creatie uit de twaalfde eeuw hebt horen prijzen, onveranderd in gebruik is gebleven.

De keuze voor het handhaven van het antifonale had ook gevolgen

voor de lezingen. De gezangen staan namelijk in relatie tot de Schriftlezingen van de dag. Dat geldt vooral voor de responsories in de metten en voor de antifonen bij het Benedictus in de lauden en het Magnificat in de vespers. De teksten daarvan komen uit het evangelie van de dag. Dat betekent dat de kartuizers ervoor hebben moeten kiezen ook de bijbelse lezingen in het officie en de evangelieperikopen in de mis onveranderd te laten. Ze hebben dus niet de nieuwe ordo lectionum van de Romeinse liturgie overgenomen, met de drie cycli voor de zondagen (jaar A, B en C) en de twee cycli voor de weekdays (even en oneven jaren). De kartuizers hebben een eigen ordo lectionum gehouden.³²

Deze is echter niet onveranderd gebleven. Terwijl de evangelieperikopen dezelfde zijn gebleven, zijn de eerste lezingen veelal veranderd. Die verandering bestaat steeds in een betere aansluiting van de eerste lezing (de kartuizers kennen slechts één lezing voor het evangelie) bij de evangelieperikopen van de dag. Aan die perikopen zijn vervolgens ook de oraties in de mis aangepast en het capitulum, de korte Schriftlezing, en de oraties van de getijden. De evangelieperikopen bepaalt dus de thematische eenheid van de liturgie van elke dag.

En daarmee is voor de vernieuwing van de ritus bij de kartuizers een leidend beginsel gevonden dat volmaakt aansluit bij de eigen aard van hun monastieke leven. De thematische concentratie rond de evangelieperikopen bewerkt namelijk weer eenvoud en doorzichtigheid in de liturgie. En dat is steeds de eigen kracht van de kartuizerliturgie geweest. Eenvoud en doorzichtigheid als vrucht van concentratie sluiten perfect aan bij de contemplatieve levenshouding van de kartuizers. En dat is bij de vernieuwing van hun liturgie het belangrijkste criterium geweest. Aan de vernieuwing van de liturgie in een kluizenaarsgemeenschap mogen andere eisen gesteld worden dan aan de vernieuwing van de parochieliturgie. Voor de kartuizers is het belangrijk dat de liturgie volledig geïntegreerd is in hun leven van gebed en contemplatie. De liturgie is 'culmen et fons', hoogtepunt en bron, van het gebedsleven van de kartuizers, zoals zij volgens de liturgieconstitutie van het Tweede Vaticaans Concilie ook het hoogtepunt is waarnaar de Kerk in al haar handelen streeft en de bron waaruit al haar kracht voortvloeit.³³

In de vernieuwde statuten van 1975 wordt de liturgie 'signum contemplationis' genoemd; de titel van deze voordracht is eraan ont-

leend. In de liturgie wordt het menselijke ondergeschikt aan het goddelijke, het zichtbare aan het onzichtbare, de actie aan de contemplatie. Dat nu is ook wat de kartuizermonnik in heel zijn contemplatieve leven zoekt: 'monachus itaque, dum iugiter ad adherendum Domino tendit, hoc in seipso praestat quod tota significat liturgia' - de monnik, die er voortdurend naar streeft God aan te hangen, vervult daarmee in zichzelf wat ook de betekenis is van heel de liturgie.³⁴ De liturgie staat derhalve in het teken van het God zoeken van de monnik. Zij is teken én verwerkelijking bij uitstek van zijn contemplatieve levenshouding. In die levenshouding is het openstaan naar God in het gebed de factor van eenheid. Het eenzame gebed van de monnik in zijn kluis gaat verder in het gemeenschappelijk gebed van de liturgie, en omgekeerd.

Ten slotte: als de kartuizermonnik het liturgische gebed bidt, ligt het gebed van heel de Kerk op zijn lippen. 'Cum divinum Cultum in choro celebramus, vel Officia in cella recitamus, precatio universalis Ecclesiae labiis nostris profertur; oratio enim Christi una est, quae per sacram Liturgiam in singula membra Eius tota diffunditur'.³⁵ Het gebed van Christus' mystieke lichaam is één. Dat éne gebed is aanwezig in de liturgie van de verborgen kluisnaarsgemeenschappen der kartuizers. In dat gebed zijn ook wij aanwezig, in dat gebed worden ook wij door de Zoon in de Geest meegenomen naar de Vader. En dat lijkt mij alleszins een vreugdevolle en troostende gedachte.

Dr. P.J.A. Nissen

Bovenstaande bijdrage is de enigszins ingekorte versie van de inleiding die is uitgesproken tijdens de algemene ledenvergadering op 22 mei 1993 te Hilversum.

- ¹ P.J.A. Nissen, 'Nederlandstalige kartuizerauteurs uit de 19de en 20ste eeuw', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084 - 1984*, Diest 1984, 146-156.
- ² P. Nissen, 'Bruno van Keulen: geroepen tot vriendschap en eenzaamheid', *Benedictijns Tijdschrift* 45 (1984) 78-97.
- ³ A. Gruijs e.a., 'Kartuizen in de Nederlanden, 1314-1796', in: *De kartuizers en hun Delftse klooster. Een bundel studies, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrium van het Genootschap Delfia Batavorum*, Delft 1975, 157-244.
- ⁴ J. Vranckx, *Pelgrims voor een nieuwe tijd. Jonge bewegingen in de Kerk*, Leuven 1991, 135-138.
- ⁵ P. Tirot, *Un 'Ordo Missae' monastique: Cluny, Cîteaux, la Chartreuse*, Rome 1981 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 21), ook verschenen in: *Ephemerides Liturgicae* 95 (1981) 44-120 en 220-251.

- ⁶ A. Degand, 'Chartreux (liturgie des)' *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 3, Paris 1913, 1045-1071; B. du Moustier, 'Kartuizers, liturgie der', *Liturgisch Woordenboek*, Roermond-Maaseik 1958-1962, 1234-1244.
- ⁷ H. Becker, *Die Responsorien des Kartäuserbreviers. Untersuchungen zu Urform und Herkunft des Antiphonars der Kartause*, München 1971 (Münchener Theologische Studien. II. Systematische Abteilung, 39); zie ook H. Becker, *Das Tonale Guigos I. Ein Beitrag zur Geschichte des liturgischen Gesanges und der Ars Musica im Mittelalter*, München 1975.
- ⁸ G. Posada, *Der heilige Bruno. Vater der Kartäuser*, Köln 1987, 98 en 118-119.
- ⁹ 'a digniori parte officio videlicet divino sumentes exordium, in quo cum caeteris monachis multum, maxime in psalmodia regulari concordantes invenimur', Guigo I, *Consuetudines Cartusiae*, Prolog. 4; Guigues Ier, prieur de Chartreuse, *Coutumes de Chartreuse*. Introduction, texte critique, traduction et notes par un chartreux, Paris 1984 (Sources chrétiennes, 313), 158.
- ¹⁰ Guigo I, *Consuetudines cartusiae*, 9,3; ed. SC 313, 184.
- ¹¹ Het is dan ook merkwaardig dat de kartuizer Olaf de Witte in het artikel 'De Kartuizer-Liturgie', *Tijdschrift voor Liturgie* 24 (1944) 32-41, wel melding maakt van een subdiaken. In dit artikel komen echter meer onjuistheden voor.
- ¹² Guigo I, *Consuetudines cartusiae*, 16,4; ed. SC 313, 196; 'Raro quippe hic missa canitur, quoniam precipue studium et propositum nostrum est, silentio et solitudini celle vacare'.
- ¹³ *Statuta renovata* 6.47.8.
- ¹⁴ En ook dat lijkt nog een latere toevoeging te zijn: zeker in de dertiende eeuw stonden de monniken nog tot aan de elevatie en maakten dan een prostratie. Zie Degand, 'Chartreux', 1057-1058.
- ¹⁵ *Statuta renovata* 7.51.10.
- ¹⁶ P. Browe, 'L'atteggiamento del corpo durante la Messa', *Ephemerides Liturgicae* 50 (1936) 413-414.
- ¹⁷ Guigo I, *Consuetudines Cartusiae*, 6.1.
- ¹⁸ *Statuta renovata* 6.45.7.
- ¹⁹ R. Etaix, 'L'Homiliaire Cartusien', *Sacris Erudiri* 13 (1962) 67-112.
- ²⁰ J. Hourlier et B. du Moustier, 'Le calendrier carthusien', *Etudes Grégoriennes* 2 (1957) 151-162. Vgl. ook J. Bernaer, 'De oudst bewaarde kalender der kartuizers te Herne', *Het oude land van Edingen en omliggende* 14 (1986) 245-257.
- ²¹ *Statuta renovata* 5.37.2.
- ²² Degand, 'Chartreux', 1058-1060.
- ²³ *Statuta renovata* 6.43.12.
- ²⁴ Degand, 'Chartreux', 1061.
- ²⁵ Sacrosanctum Concilium 4.
- ²⁶ H. Becker, 'Gottesdienst und geistliches Leben. 25 Jahre Liturgiereform in der Kartause', in: idem, *Die Kartause. Liturgisches Erbe und konziliare Reform. Untersuchungen und Dokumente*, Salzburg 1990 (Analecta Cartusiana, 116:5), 7-19.
- ²⁷ *Acta Apostolicae Sedis* 63 (1971) 499-550.
- ²⁸ *Statuta renovata* 6.46.1.
- ²⁹ *Statuta renovata* 6.46.14.
- ³⁰ Overigens was het lectionarium voor de vaderlezingen in de metten in 1585 al eens ingrijpend herzien. Zie Degand, 'Chartreux', 1063.
- ³¹ A. Devaux, *Introduction à une édition critique du graduel cartusien*, Sélignac 1987. Bij deze herziening is ook de Nederlandse kartuizer dom Gabriel van Dijk (Sélignac) betrokken, aan wie ik veel inlichtingen over de liturgie en de geschiedenis van de kartuizers dank.
- ³² Uitgegeven in Becker, *Die Kartause. Liturgisches Erbe und konziliare Reform*, 297-351.
- ³³ Sacrosanctum Concilium 10; *Statuta renovata* 5.36.1.
- ³⁴ *Statuta renovata* 5.36.4.
- ³⁵ *Statuta renovata* 5.36.2.